

مطالعه و بررسی کوبه درب های دوره قاجار در بافت تاریخی بیرجند

دکترسامان فرزین^۱، محدثه دستگردی^۲

چکیده

کوبه آلتی فلزی است. که بر روی صفحه زرین به نام پولک نصب شده است. که دارای گونه های مختلفی است. کوبه های به جای مانده از دوره قاجار از آهن و برنج ساخته شده اند. بافت تاریخی بیرجند که یکی از با ارزش ترین بافت های تاریخی است، خانه های تاریخی زیادی به جا مانده از دوران قاجار دارد که روی آنها درکوب های قابل توجهی تعبیه شده است. هدف از این تحقیق بررسی کوبه های درهای خانه ها و حسینیه های دوره قاجار در بافت تاریخی بیرجند از لحاظ نقش و فرم به کار رفته روی آنها است. به دلیل از بین رفتن درکوب های دوره قاجار این کار تحقیق ارزشمند و مناسبی جهت شناخت اعتقادات، باورهای مذهبی، سیاسی و فرهنگ مردمان گذشته است. پژوهش پیش رو از نوع توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به شیوه ترکیبی میدانی و کتابخانه ای انجام شده است. با توجه به بررسی های انجام شده کوبه های قاجاری بافت تاریخی بیرجند به دو نوع زنان و مردانه تقسیم شده، روی بعضی درب-ها دو کوبه و بعضی نیز یک کوبه مشاهده می شود.

واژگان کلیدی: کوبه، بافت تاریخی بیرجند، قاجار

^۱ - استادیار و عضو هیات علمی گروه باستان شناسی دانشگاه بیرجند
(Farzin@birjand.a.cir)

^۲ - دانشجوی کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه
بیرجند (rozegar.dast.miss2774@gmail.com)

۱- مقدمه

برای انسان ایرانی تنها راه تحمل مشکلات که در تاریخ زندگی او امری روزمره بود، آراستن زندگی و الزامات آن از جمله درها به نوعی زیبایی عارفانه بود. درهای ایرانی به شکل دیگر نیز نمایانگر زندگی و اعتقادات مردم خویشند. (هراچی، ۱۳۱۱: ۵) هنر معماری ایران از دیر باز دارای چند اصل بوده که به خوبی در نمونه های این هنر نمایان شده است این اصول چنین هستند: مردم واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش، خودبسندگی و درون گرایی (معماریان، ۱۳۹۵: ۲۸).

معماری بافت تاریخی بیرجند به سبک و شیوه ساخت معماری قاجار (سبک اصفهانی) بنا شده اند و مانند اغلب خانه‌های سنتی ایران درونگرا هستند. عدم توجه به ظاهر بنا و ساده بودن نمای خانه‌ها از ویژگی های مهم و قابل توجه در این خانه است. که این مساله ناشی از اعتقاد به محرمیت و نقش بنیادی آن در شکل گیری عناصر فضایی کالبدی خانه‌ها و حسینی‌ها مشاهده کرد. جداسازی زنان و مردان و رعایت حریم دیداری افراد درکنار محرمیت دسترسی فضایی از اصول ثابت خانه های مورد مطالعه است. نحوه ورود به خانه با نصب کوبه های زنانه و مردانه مصداق بارز رعایت اصل محرمیت در این بنا ها است. در ورودی کنترل کننده ی ارتباط خارج و داخل بنا و در بیشتر موارد چوبی است و در داخل ایوان های آجرکاری و گچ کاری شده زیبا تعبیه شده است. بعضی از درها فقط دارای یک کوبه و بعضی دارای دو کوبه که یکی کوبه زنانه (حلقه-کلون) و دیگری مردانه (کلون) است.

در میان صنایع و هنرهای وابسته به معماری درودگری، آهنگری و قلم‌زنی نقش عمده ای به عهده دارند طبیعی است که هر بنا یا سازه پس از ساخته شدن و پایان یافتن کار ساختمان، نخست به درب و پنجره نیاز دارد (پیرنیا، ۱۳۷۴ : ۳۷۴).

۲- روش پژوهش

مقاله حاضر براساس روش توصیفی و تحلیلی بوده و داده های آن از طریق مطالعه منابع کتابخانه‌ای (منابع تاریخی و هنرهای دوره اسلامی) و برداشت میدانی (عکسبرداری و مصاحبه با ساکنین قدیم بافت و آهنگران سنتی بازار بیرجند) صورت گرفته است.

۳- پیشینه پژوهش

در رابطه با کوبه های درب های بافت تاریخی بیرجند تاکنون تحقیق صورت نگرفته و تحقیقات انجام شده در بافت تاریخی بیرجند،

بیشتر در ارتباط با معرفی بناهای معماری بوده است، با این وجود در بعضی از منابع به صورت محدود به کوبه های فضاهای سایر مناطق ایران اشاره شده است. از جمله کتاب‌های که در این زمینه می‌توان اشاره کرد، گزیده عکس درب‌های ایرانی (هراچی، ۱۳۱۱)، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران (سلطان زاده ۱۳۷۲) می‌باشد. این تحقیق برای اولین بار به معرفی کوبه های ایوان ورودی فضاهای معماری بافت تاریخی بیرجند در ارتباط با نوع کوبه ها و نقوش آن می‌پردازد.

۴- موقعیت جغرافیایی بیرجند

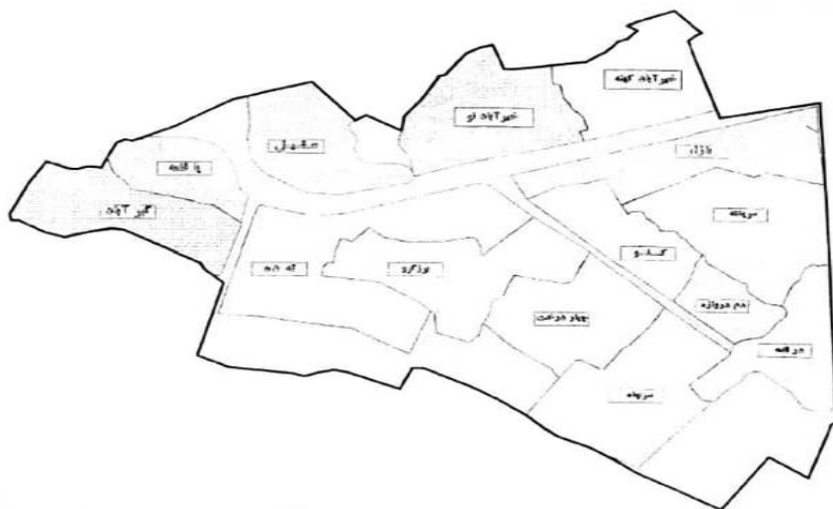
بیرجند مرکز استان خراسان جنوبی می باشد. وسعت شهر بیرجند ۲۰۰۳۳ کیلومتر مربع در شرق ایران است. بیرجند از شمال به شهرستان قاین، از جنوب به شهرستان نهبندان و کرمان، از شرق به افغانستان، از غرب به شهرستان فردوس و طبس محدود می شود. بر اساس نقطه (UTM) در طول 59° درجه و $13'$ دقیقه جغرافیایی و عرض 32° درجه و $53'$ دقیقه جغرافیایی واقع شده است و با ارتفاع متوسط ۱۴۶۲ متر از سطح دریا قرار دارد. آب و هوای نیمه بیابانی دارد و دارای زمستان‌های سرد و تابستان‌های گرم و خشک است. میزان بارندگی در این شهر با توجه به آب و هوای نیمه بیابانی (تا بیابانی) کم و ۱۲ روز از سال در این شهر طوفان و گرد و خاک شدید جاری است (کاویان ، ۱۳۹۴ : ۱۷).

تصویر ۱- موقعیت استان خراسان جنوبی و شهرستان بیرجند، ماخذ (گل کار حمزی یزد و دیگران، ۱۳۹۵ : ۳)

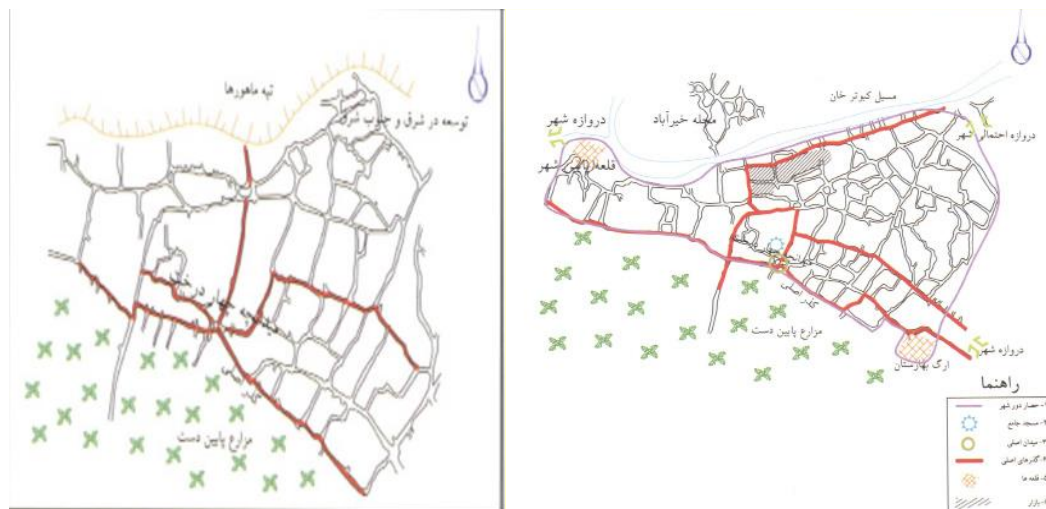
۵- بافت تاریخی بیرجند

وجه تسمیه بیرجند اقوال متعدد وجود دارد. در برخی منابع از آن به عنوان (برکند) نام برده اند. این نکته پوشیده نمانده که بیرجند در بسیاری از کتب تاریخ و فرهنگ‌های فارسی، برکند نوشته و ضبط کرده اند و (بر) در لغت فارسی به معنای نصف و کند به معنی شهر است و به واسطه‌ی کوچکی شهر برکند گفته‌اند و عبارت از قصیه است (آیتی، ۱۳۷۱: ۱۳). رشد و توسعه هسته اصلی و قدیمی شهر بیرجند از دوران صفویه آغاز و تا دوران قاجار و پهلوی ادامه دارد. بافت قدیمی شهر بیرجند که از محلات متعدد تشکیل شده است و به دلیل شاخصه‌های کالبدی و فرهنگی و بعضاً منحصر به فرد یکی از اصیل‌ترین بافت‌های کهن شهری ایران محسوب می‌شود (عالمی، ۱۳۸۳: ۱۵۰). بافت قدیم بیرجند شامل هفت محله بوده است محله قصبه چهار درخت قدیمی‌ترین محله و هسته‌ی شهر بیرجند بوده و ارائه دهنده کارکردهای متنوع اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی است. به تدریج با افزایش جمعیت و تحت تاثیر عامل دفاعی، امنیتی در حد فاصل قلعه‌های شمال غربی (ته ده) و جنوب شرقی (سر ده) محلات دیگر به سمت شمال و بروی تپه‌ها شکل می‌گیرند که عبارتند از: محله ته ده (پایین شهر)، محله سر پشته رنگریزان، محله دم دروازه، محله عقیل (گبر آباد)، محله بازار و محله خیر آباد کهنه (همان، ۱۳۸۳: ۱۵۳).

تصویر ۲- دسته بندی محلات بافت تاریخی بیرجند ماخذ (عالمی، ۱۳۸۳: ۱۵۲)

در واقع محلات هسته‌های اولیه سکونت‌گزینی و گسترش شهر در جهات مختلف جغرافیایی در شهر بیرجند به حساب می‌آید (مکانیکی، آرزومندان، ۱۳۸۷: ۹۲). ویژگی بافت تاریخی در حقیقت دارای مجموعه از عناصر هم‌پیوند چون خانه، بازار، مساجد، حسینیه، مدارس و ... می‌باشد. بافت تاریخی بیرجند از جمله بافت‌های کویری است. درونگرایی در معماری، وجود تزئینات آجر و گچ بری با طرح‌های متنوع و همچنین سردرها و درب‌های زیبا ویژگی اصلی خانه‌های مسکونی عصر قاجار در بافت تاریخی بیرجند می‌باشد (صارمی نائینی، داوود؛ ذبیح‌الله مسعودی، ۱۳۸۹: ۳).

تصویر ۳- محدوده بافت تاریخی بیرجند ماخذ (وفایی فرد، ۱۳۸۴: ۱۸۲-۱۸۱)

۶- وجه تسمیه کوبه و حلقه

کوبه در فرهنگ دهخدا به هر چیزی می‌گویند که بدان چیزی کوبند (برهان) آلت کوبیدن به عربی مدق گویند. (<http://www.vajehyab.com/dekhoda/>). کوبه وسیله‌ای فلزی است که بر در خانه روی صفحه فلزی به نام «پولک» نصب می‌شود و با کوبیدن کوبه به پولک صاحبخانه از وجود شخصی در پشت در آگاه می‌شده است. کوبه وسیله‌ای است که روی شیء دیگر کوبیده می‌شود که با توجه به شکل و اندازه کوبه و شیء مضروب، آهن ضربات تغیر خواهد کرد. کوبه‌ها در ابتدا از آهن ساخته می‌شد و بعدها از آلیاژ برنج برای ساخت آن استفاده شد.

۷- اجزای کوبه در درب فضاهای معماری

۱-۷ کوبه :

کوبه اثری خاص در هنر ایرانی است چرا که به دلیل وجود پاره‌ای عوامل جغرافیایی - اجتماعی- مذهبی و گاهاً سیاسی در برخی نقاط ایران، شکل معماری سنتی و درونگرای ایران وجود چنین وسیله‌ای را طالب بود و از جمله عناصر ضروری زندگی به شمار می‌آمد. با توجه به محیط گرم و خشک اطراف و بافت متراکم فضای سبز عمومی حیاط داخلی منازل محیطی مناسب برای ایجاد یک باغ کوچک و حوض و جوی آب بوده که این مجموعه فضای وسیعی را بین ورودی خانه و محل اسکان (اتاق‌ها) به وجود می‌آورد. ایجاد این محیط بسته و دیوارهای بلند در شکل‌گیری اولیه خانه‌ها درونگرا نقش زیادی داشته است، برای سالم نگه داشتن محیط سبز در اطراف خانه و نگهداری حریم خصوصی منازل از دید غیر دربهایی بر در خانه‌ها ساخته و نصب شد. هرچند پیدایش خانه‌های درونگرا به پیش از اسلام می‌رسد اما در دوره اسلامی ارج نهادن و تقدس بخشیدن به اعضای خانواده باعث شد که معماران نکات خاصی برای حریم خانواده در کارشان در نظر بگیرند مثل طراحی کوبه و درب حیاط مجزا، طراحی این حریم به اشکال مختلف در یک یا چند حیاط (به اصطلاح اندرونی و بیرونی) صورت گرفته است. محارمی که در این خانه‌ها زندگی می‌کردند علاوه بر حضور فردی در پشت در باید از جنسیت او آگاهی می‌یافتند (مسئله محرم و نامحرم از لحاظ شرع اسلام) که سفارش کوبه را جهت آگاهی آن به چلنگران (آهنگران) دادند. کوبه وسیله ضروری همه خانه‌ها بوده است. با پژواک دق الباب که در راهروی بدون پنجره‌ی ورودی بنا می‌پیچید، کسی از اهالی خانه برای گشودن در پیش قدم می‌شد. در تمامی نقاط ایران ساخت کوبه بر روی درب مرسوم بود اما چگونگی ساخت و تزیین آن در هر شهر متفاوت بوده است. شکل کوبه‌ها گاهی هنرمندانه و منحصر به فرد ساخته می‌شود و گاهی هر کوبه وجه منحصر به فرد خانه یا خانواده‌ای محسوب می‌شده است. کوبه‌ها در تزیین وزن و طنین با یکدیگر تفاوت دارند، کوبه‌های مدارس و اماکن متبرکه دارای تزیینات مفصل‌تر از کوبه‌های منازل است، کوبه‌های معمولاً به دو نوع اصلی ساخته می‌شود. کوبه‌ای به صورت حلقه و با صدای زیرساخته و مخصوص خانم‌هاست، کوبه‌ی دیگری که در به آن چکش می‌گویند و صدای بم دارد و مخصوص آقایان می‌باشد. مشخص است که کوبه‌ها باید به صورت جفت بر روی لنگه‌ی در نصب شود. کوبه‌ی مخصوص خانم‌ها بر روی لته‌ی در سمت راست نصب می‌شود و کوبه آقایان در سمت چپ نصب می‌شود. لازم به ذکر است این گونه قرارگیری کوبه‌ها بر روی در ثابت نبوده و در مواردی که ورودی در مخصوص خانم‌هاست مثل درب مطبخ خانه، محل کوبه‌ها تغییر می‌کند. کوبه‌ها تزیینات متفاوتی دارند. (کیان، ۶۳: ۱۳۸۱) مثلاً برخی کوبه‌ها حلقوی به اشکال مختلف مثل قلب، سرترنج - نعل - سیب ساخته شده و به وسیله حلقه‌ای به نام «شوله» به در متصل می‌شود. در طراحی و تزیین کوبه‌های خانم‌ها سلیقه زیادی به کار می‌رود. گاهی در محل عبور شوله دو اسلیمی دهن یا دو مرغ متقارن ساخته می‌شود که به زیبایی کوبه می‌افزاید. کوبه‌های مخصوص آقایان بسیار ساده است و شکل کلی آنها شبیه به یک مکعب توپر است برای تزیین این کوبه‌ها از خطوط متقاطع (به صورت شعاعی) و یا موازی حکاکی شده به

همراه سوراخ های ایجاد شده بر سطح آن استفاده می‌شد.
(همان ۱۳۸۱: ۶۴)

۲-۷ پولک

پولک اثری خاص در هنر ایران است، پولک با پلاک، ساج؛ صفحه آهنی معمولاً مدور با سوراخی در وسط، که به عنوان زیر کار برای نصب اجزاء زمودها مورد استفاده قرار می‌گیرد. از آنجا این اجزا از نظر شکل و اندازه و کاربرد با هم تفاوت دارند، پولک‌ها نیز در اشکال و اندازه‌های مختلف (متفاوت) ساخته شده است.

سه نوع اصلی پولک قابل معرفی می‌باشد. پولک‌های زیر کوبه‌ها پرکاربردترین آن‌هاست. این پولک اغلب از جنس آهن و مس بصورت صفحه‌ای مدور هستند ولی گاهی به صورت شمشه یا ترنج ساخته می‌شود. تزیینات انجام شده روی آنها معمولاً بصورت گل لاله عباسی و گل شبدری هستند که بصورت مداخل توسط قلم تیزبر در محیط پولک اجرا شده است. گاهی سطح پولک با نقش‌های بسیار ساده و ظریفی با استفاده از قلم نیم بر به حالت کوبیده، نقش اندازی شده است. این قلم زنی‌ها دارای عمق و برجستگی کمی است و نقوش آنها شامل گل‌های چهارپر که شباهت به گل‌های حاشیه‌قالی دارد، نقوش حیوانی و خطوط است. باور مردم قدیم از شکل پولک این است که برجستگی‌ها به صورت ۱۲ ستاره یک خورشید (حلقه) و یک (کوبه) است که اهالی را از افکار شیطانی و ارواح خبیث محفوظ می‌دارد و باور دینی نیز اعداد ۱۲ و ۱۴ را به منزله دوازده امام و چهارده معصوم می‌دانند و بعنوان نشانه از ارادت صاحبخانه به اهل بیت است (همان، ۶۵).

۳-۷ رو کلیدی و پشت بند

رو کلیدی قطعه‌ای است آهنی که روی محل کلیدان یا کلیدون روی سمت در بیرونی نصب می‌شود تا محل چرخاندن کلید را مشخص‌تر سازد.

مدنگ یا کلید وسیله‌ای است چوبی که قفل را به آن می‌کشایند و کلیدان سوراخی است که با استفاده از کلید چوبی یا فلزی قفل در یا کلون در را باز می‌کنند. شاید بتوان رو کلیدی‌ها را جزو انواع پولک‌ها به شمار آورد، ولی معمولاً روی کلید طرح محرابی یا سر ترنج به صورت ۱۲ دارند. رو کلیدی‌ها با آنکه از نظر شکل بسیار متنوع هستند ولی نقش خاصی روی آنها اجرا نمی‌شود. روکلیدی‌ها از نظر شکل بسیار متنوع هستند که اندازه و شکل سوراخ کلید نیز اهمیت و سهم مهمی در زیبایی رو کلیدی دارد. پشت بند پد پیل در حقیقت نوعی کلون آهنی است که از داخل بر روی دو لنگه در به منظور قفل کردن آن بر روی در نصب می‌شود. اگر کلون را قفل یا قید چوبی دندان‌دار سنگینی که به هنگام شب پشت در می‌اندازند می‌شناسیم. پشت بندها، قید فلزی است که در طول روز مورد استفاده قرار می‌گیرد و زیرا باز و بسته کردن آن آسان‌تر است. پشت بند هنگام بسته بودن، شکل قائمه به خود می‌گیرد.

اجزای اصلی پشت بند شامل میله، شوله و چفت است که در یک طرفه شکل نیم کره و وسط کروی و طرف دیگر میله به صورت حلقه ساخته شده است. قبل از نصب میله را از حلقه دو شوله عبور داده و سپس آن را روی در قسمت راست نصب می‌کنند به این ترتیب میله در میان این دو شوله، حالت متحرک خواهد داشت ولی به دلیل وجود شکل کروی وسط قادر به خروج از شوله‌ها نیست. چفت این پشت بند دارای دو حلقه است. شوله در سمت چپ را قبل از نصب از سوراخ چفت عبور می‌دهند تا چفت نواری توان باز و بسته شدن در دو طرف (۱۸۰ درجه) را داشته باشد و برای بستن در، چفت به سمت راست نزدیک شده و یک طرف میله داخل استوانه چفت قرار می‌گیرد. در این هنگام در قفل است و کسی از پشت در قادر به گشودن در نیست. با بالا کشیدن میله، استوانه آزاد شده و می‌توان آن را به سمت چپ پس زد تا در باز شود. پشت بندها تماماً توسط چکش کاری ساخته می‌شود و هیچگونه تزیینی جز ساختار اصلی خود ندارد (همان، ۶۶).

تصویر ۴- درب خانه آراسته نمای بیرونی سمت راست نمای داخلی سمت چپ
(نگارندگان، ۱۳۹۹)

- ۱- بست
- ۲- گل میخ
- ۳- چفت
- ۴- کوبه زنانه
- ۵- کوبه مردانه
- ۶- پولک زیر کوبه
- ۷- کلیدان
- ۸- پاشنه فلزی

۹- پولک و گل میخ روی دماغه ورودی (دماغه چوب عمودی و برجسته وسط که روی لنگه درب نصب شده است).

- ۱۰- پشت دری
- ۱۱- لولا
- ۱۲- بستهای اجزای روی درب
- ۱۳- زنجیر پشت بند

۸- نحوه ساختن کوبه ها در بیرجند به گفته اهنگران (به روایت آقای حسن احمد نیا و آقای مختاری)

در ساختن کوبه ها ابتدا قطعه آهنی را در کوره گداخته و با گیره مخصوص آن را از کوره بیرون آورده و سپس قطعه را روی سندان گذاشته با چکش روی آن را به شکل مورد نظر در می‌آورند در پایان کار ساهان زدن را انجام داده سپس شروع به قلم زنی و حکاکی می‌کنند که به سفارش صاحب کوبه انجام می‌شود. با توجه به تزیینات روی کوبه و سایر الصاقات فلزی درها به نظر می‌رسد که یا آهنگران در کار قلمزنی تبحر داشتند یا که استادان قلمزنی درخواست تا تولیداتشان را با نقوش ساده تزیین کنند حتی در ساده ترین کوبه‌ها به نظر می‌رسد به صورت انبوه تولید داشتند دو کوبه کاملاً یکسان نمی‌توان پیدا کرد. (به اصطلاح هر کوبه نقش منحصر به فردی دارد) با توجه به گفته‌های آقای احمد نیا به نظر می‌رسد در گذشته (عصر قاجار و پهلوی) اکثر کوره های آهنگری (چلیگری) در بیرجند از نوعی هوایی بوده است که حرارت این کوره ها بوسیله ذغال سنگ و تنه های درختان ایجاد می‌شده است. این شغل حرفه‌ی مردمانی زحمتکش بوده که بصورت ارثی از پدر به پسر منتقل شده و در برخی نواحی شاگردان در آهنگری کار استادان چیره دست خود را به ارث می‌بردند و از این حرفه پاسداری می‌کردند. کوره های آهنگری در بیرجند مغازه‌ها (دکان‌هایی) ۱۸ تا ۲۰ متری بودند (برخی موارد کوچکتر یا بزرگتر) که در آن آهنگر شروع به ساخت وسایلی مانند تبر-تیشه - کلنگ- ترازو - قفل - پاشنه- لولای درها - پولک - درب کوب و بسیاری از وسایل فلزی دیگر می‌کرده است. ابزار کار این آهنگران: چکش پتک (برای ضربه و فرم دهی آهن)، گیره آتش‌گیری (برای درآوردن آهن گداخته از کوره) انبرهایی برای نگهداری قلم‌ها، قلم‌ها (برای حکاکی روی فلز) است. کوره آهنگری شامل آتشدان و مقدار زیادی زغال، در آهنگری (که دو صفحه چوبی که بین آن پرده پوستی که مدام حرکت می‌دهند تا باد به محل کوره برسد) یک تنه قطور درخت (معمولاً از درخت عناب یا بید با چوب محکم می‌باشد) سندان برای فرم دهی آهن - انبر برای حرکت دادن آهن گداخته ، یک حوضیچه آب پس از شکل‌گیری ، یک گاز انبر و چکش دسته بلند می‌باشد. جنس اکثر در کوبه های بیرجندی از آهن و فولاد تهیه شده است که اکثر نقوش ساده را خود آهنگر انجام می‌داده و نقوشی را که پرکاربرد بوده توسط قلم زنان انجام شده است. بیشتر آهنگران خراسان جنوبی به تهیه ، درکوب تکی (درکوبی که از دوره پهلوی رایج شده) ، قفل، زنجیر پشت دری، لولا و سایر ملزومات فلزی خانه ها می‌پرداختند و در کنار آن ساخت چکش، بیل، کلنگ، داس و سایر ابزار کشاورزی را نیز انجام می‌دادند. حتی سفارشات از شهرهای دیگر مثل زاهدان،

زابل، چابهار و شهرهای دیگر استان سیستان و بلوچستان را انجام می‌دادند. در شهر بیرجند از زمان‌های قدیم آهنگران محله خاصی نداشتند اما بیشتر کوره های آهنگری در اطراف قلعه (محله ته هد - پا قلعه) بوده است. در شهرهای سراوان، زابل و زاهدان به دلیل هوای گرم ساخت دربهای چوبی و استفاده از آن خیلی مرسوم بوده است برای تهیه درکوب و کوبه به آهنگران بیرجند سفارش می‌دادند که آهنگران با توجه به درخواست گیرنده سفارش، شروع به ساخت ابزار کوبه و پولک می‌کردند.

۹ بناهای مورد مطالعه

در این تحقیق بر اساس مطالعات و بررسی میدانی صورت گرفته در بافت تاریخی بیرجند تعداد ۵۱ درب چوبی مورد بررسی قرار گرفت ، این درب ها دارای کوبه زنانه و مردانه هستند که از آن میان نمونه های شاخص و ارزشمندی شناسایی شد: حسینه اراسته ، حسینه شوکتیه ، حسینه ی نواب ،خانه اراسته ،خانه لاله ،خانه شیخ هادوی از جمله نمونه های شاخص هستند.

۹-۱ حسینه نواب

این بنا از نظر موقعیت مکانی در خیابان شهید منتظری در محله چهار درخت شهر بیرجند واقع شده است . این تکیه معروف در دوران سلطنت شاه عباس صفوی با فرمان امیرزاده خان مقلب به نواب ساخته شده است. کتیبه ای که در مقابل طاق پیش ورودی نگاشته شده ۱۰۰۱ هجری قمری رانشان می دهد، که بیانگر قدمت و تاریخ بنا است. این بنا دارای سردری مجلل همراه با کتیبه به خط فارسی و کاربندی گچی درب ورودی و دارای درب چوبی است.

بر روی درب چوبی دو عدد کوبه زنانه و مردانه قرار گرفته است . کوبه زنان شبیه به نعل اسب و مردانه شبیه کروات مردانه است و پولک آن شمشه و سرترنج است که دارای نقوش مارپیچ و گل های ریز که در زیر رنگ پنهان شده اند .

تصویر ۵- کوبه های زنانه و مردانه (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۶- نقش کوبه ها

۹-۲ مدرسه شوکتیه

این بنا از نظر موقعیت مکانی در خیابان منتظری ۳ و در انتهای کوچه واقع شده است. قدمت این بنا به دوره قاجاریه بر می‌گردد و در سال ۱۳۱۲ ه.ق توسط شوکت الملک امیر اسماعیل خان علم ساخته شد. سردر ورودی این حسینیه از گچبری و کاربندی بسیار زیبایی تشکیل شده و سنگ کتیبه‌ای در وسط آن مشاهده می‌کنیم.

این بنا دارای دو درب چوبی بزرگ است. که بر روی یکی از درها دو کوبه مشاهده شده است. کوبه زنانه شبیه به مار و کوبه مردانه شبیه به یک کروات مجلل و بی نظیر در نمونه خود می‌باشد.

تصویر ۷- کوبه مردانه درب مدرسه شوکتیه (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۸- کوبه زنانه مدرسه شوکتیه (نگارندگان، ۱۳۹۹)

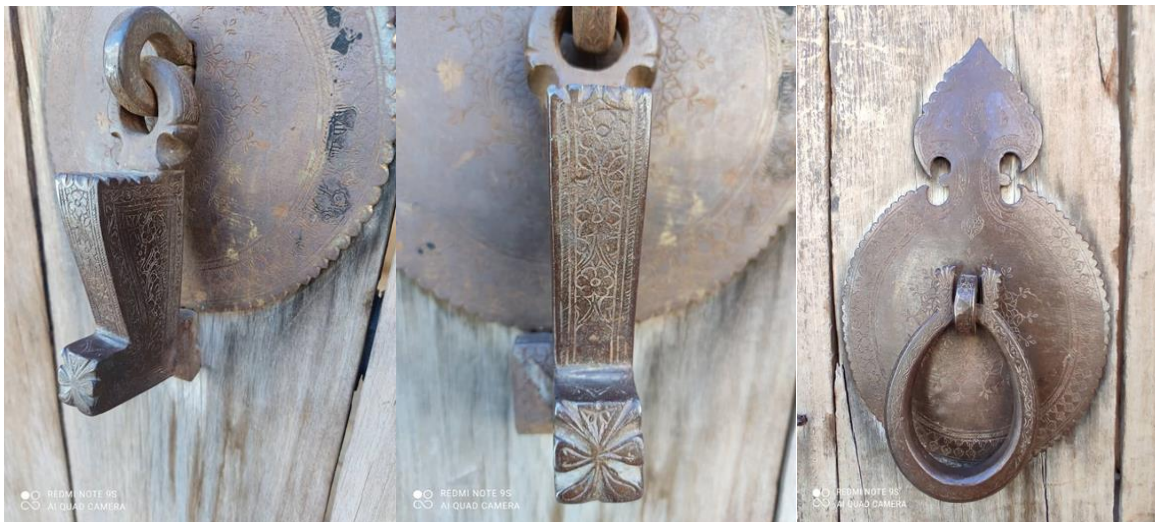
۳-۹ حسینه اراسته

این بنا به لحاظ موقعیت مکانی در انتهای خیابان منتظری^۳ واقع گردیده است. قدمت بنا به قاجاریه برمی گردد و تاریخ ساخت آن نیز بر روی گچبری آن حکاکی شده است. از عناصر معماری بنا شامل دوهستی و سردرد آجر کاری و درب چوبی است.

تصویر ۹- درب حسینه آراسته (نگارندگان، ۱۳۹۹).

بر روی درب دو کوبه قرار دارد کوبه زنان نعل اسبی و کوبه مردانه چکشی است. که بر روی پولک و بدنه های در کوبه ها دارای نقش گل پنج پر شاه عباسی و کتیبه کوچکی حکشده برپولک دارا است.

تصویر ۱۰- کوبه زنانه و مردانه حسینه آراسته (نگارندگان، ۱۳۹۹)

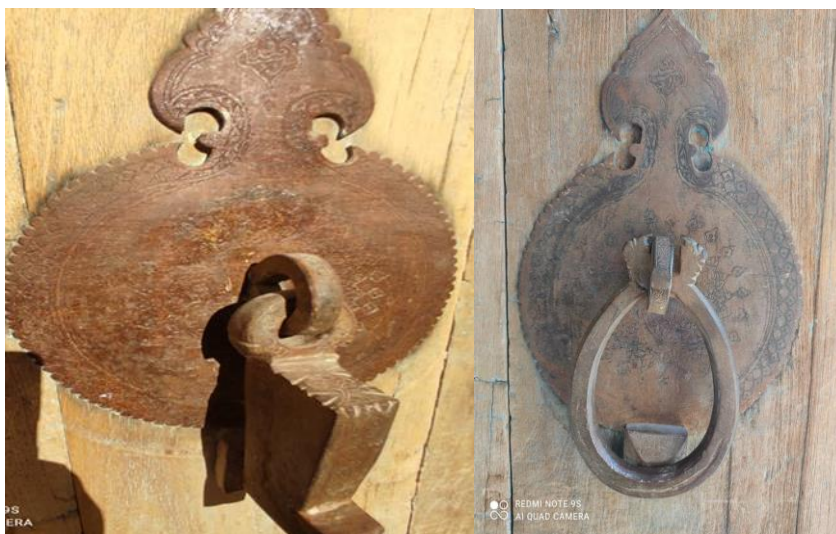

تصویر ۱۱-

۹-۴ خانه آراسته

این بنا به لحاظ موقعیت مکانی در انتهای خیابان منتظری واقع گردیده است. قدمت بنا به قاجاریه برمی گردد. از عناصر معماری همچون ورودی هشتی، دالان ورودی می باشد. سردرب ورودی بنا دارای تزئینات رسمی بندی و در قوس جناغی است و درب چوبی دو لنگه با گل میخ های تزئینی مشاهده میشود.

درکوبه‌های مخصوص زنانه و مردانه و همچنین سکوه‌های طرفین ورودی آنرا از سطح کوچه و خانه های مجاور متمایز ساخته است. کوبه زنانه و مردانه خانه آراسته شبیه به کوبه حسینه آراسته میباشد.

تصویر ۱۲- کوبه های مردانه و زنانه خانه آراسته (نگارندگان، ۱۳۹۹).

تصویر ۱۳-

۹-۵ خانه لاله

این بنا به لحاظ موقعیت مکانی در خیابان انقلاب کوچه شهید فلکی واقع گردیده است. قدمت بنا به اواخر قاجار و اوایل پهلوی برمی‌گردد. از عناصر معماری این بنا به سرد رفیع آجر کاری شده هشتی و درب چوبی اشاره کرد. که بر روی در یک کوبه شبیه به دست مشت شده قرار گرفته است.

تصویر ۱۴- کوبه خانه لاله (نگارندگان، ۱۳۹۹)

۹-۶ خانه شیخ هادوی

این بنا به لحاظ موقعیت مکانی در خیابان منتظری ۳ واقع گردیده است. قدمت بنا به قاجاریه برمی‌گردد. خانه هادوی جز قدیمی‌ترین خانه های بافت مسکونی بیرجند است. از عناصر معماری این بنا

تزیینات هشتی و ورودی و درب چوبی اشاره کرد. این درب چوبی تمام اجزای آن سالم است و دارای کوبه مردانه و زنانه در ساده ترین فرم می باشد کوبه زنانه دایره شکل و کوبه مردانه چکشی شکل وبدون هیچ گونه تزیین و جنس آن از فولاد است.

تصویر ۱۵- درب خانه ی شیخ هادوی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۱۶- کوبه های زنانه و مردانه خانه شیخ هادوی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

۹- تحلیل کوبه های بافت تاریخی بیرجند

کوبه های درب های خانه های تاریخی بیرجند را می توان به دو دسته زنانه و مردانه تقسیم کرد که کوبه های زنانه دارای فرم های مختلفی (دایره، مار، نعل اسبی) هستند.

کوبه های زنانه:

فرم دایره: کوبه ها با فرم دایره فرمی بسیار رایج است. فرم دایره فرمی ساده اما نمادین است و درای معانی زیادی است. نمونه هایی از کوبه های دایره شکل از دوران تاریخی مختلف در مکان های مختلف موجود است. برای مثال در ایران قدیمی ترین نمونه موجود از کوبه درمفرغی از تخت جمشید مربوط به دوره هخامنشی که در موزه ایران باستان تهران نگهداری میشود (غلامی، ۱۳۹۰: ۹۷). کوبه بیشتر درهای خانه های مسکونی دربیرجند (خانه افراد عادی) بدون تزیین است همچنین درب تیمچه و کاروانسرای بازار نیز، به شکل دایره است .

فرم مار : نقش مار در ایران براساس شواهد به قرن ۱۲ یا ۱۳ میلادی می رسد. (دوره سلاجقه ترک) نقش مار به صورت نمادین جنبه محافظت دارد . نقش مار ساده شده شاید در نگاه اول کسی متوجه مار بودن این فرم نشود . می توان نتیجه گرفت که این نقوش انتزاعی شده ی نقش مار است (همان، ۱۳۹۰: ۹۹)

فرم نعل اسب: نعل اسب در پرسش های محلی مردم قدیم از نعل اسب به عنوان طلسم موفقیت استفاده می کردند و کوبه های به شکل نعل اسب (دو انتها به سمت بالا) بر درب خانه ها می آویختند و آن را به عنوان نماد شانس، موفقیت و خوش اقبالی اهالی منزل می دانند . شکل کوبه زنانه درب خانه آراسته و حسینییه آراسته و چندخانه عادی از این نوع است .

دسته :

فرم دست در کوبه نشان دهنده ی حرکت کوبش است اما این تنها دلیل استفاده از این فرم نمی تواند باشد. دلایل دیگری نیز دارد. نمونه میتوان به کوبه در مدرسه چهار باغ اصفهان اشاره کرد. در غیر از ایران در آفریقا نیز میتوان مشاهده کرد که به اعتقاد آن ها مشهور است به دست حضرت فاطمه زهرا (ع) و بانویی که برای باران دعا میکند و نماد صبر و وفاداری است . (همان، ۱۳۹۰: ۱۰۲)

کوبه مردانه :

مردانه فرم خاصی ندارد متاسفانه به علت اهمیت ندادن کوبه بروی درها تاریخ دقیق در مورد کوبه ها نگاشته نشده است اما طبق شواهد موجود دیده میشود که تفتیک کوبهها زنان و مردانه تاریخ طولانی ندارد و احيانا از اواخر صفویه وقاجار در ایران کوبه های بافرم جدید به عنوان کوبه مردانه مطرح میشود (همان، ۱۰۳). شکل کوبه های مردانه دربیرجندیک طرح چکشی بود فقط در موارد خاص دارای نقوش و طرحی شبیه به کروات مردانه است .

جدول ۱- مقایسه درکوبه‌های بیرجند با مناطق دیگر

منبع	عکس کوبه	بنای مشابه	دوره	عکس کوبه	نام‌بن	ردیف
(غلامی، ۱: ۹۷) (۳۹۰)		عکس خانه ای در اصفهان	قاجار		خانه شیخ هادی	۱
(همان، ۱۰۰: ۱۰۰) (۱۳۹۰)		درباری در بازار قیصریه اصفهان	قاجار		مدرسه شوکتی	۲
(همان، ۱۰۱: ۱۰۱) (۱۳۹۰)		مدرسه چهارباغ اصفهان	قاجار		خانه لاله	۳

نتیجه گیری

باتوجه به بررسی های صورت گرفته بر روی کوبه های بافت تاریخی بیرجند دو نوع کوبه مردانه و زنانه شناسایی شد که کوبه های زنانه با فرم های نعل اسب، دایره و مار ساخته شده اند و کوبه های مردانه که به شکل کراوات چکشی ساخته شده اند. ساخت کوبه ها در دو نوع زنانه و مردانه نشانگر اعتقاد به اصل محرمیت بعنوان یکی از اصول معماری ایرانی است. روی این کوبه ها نقوش مختلفی وجود دارند از جمله: خطوط منظم هندسی، گل شاه عباسی، گل چندپر، درخت زندگی، خطوط مارپیچ که استفاده از این نقوش ریشه در باورها و اعتقادات مردم این شهرستان دارد.

بر روی هیچ یک از کوبه های موجود بر درها بیرجند نشانه ای از خالق اثر نیست ولی بر روی کوبه های حسینیه ها آراسته و خانه آراسته جملات مذهبی نوشته شده است. در عصر پهلوی اندازه ی درهای خانه ها باریکتر شده و به جای در کوبه از یک کوبه بر روی درها نقش بسته و فلز آهن جای خود را به برنج داده است. متأسفانه تعداد زیادی از کوبه ها و گل میخ ها درهای قدیمی به سرقت رفته اند و ب دلیل امنیت و محکمی جنس آهن و دلایلی از قبیل استحکام آهن از چوب بیشتر و عمر آن بیشتر - موریانه زدگی در برخی در ها و ... امروزه درهای آهنی جای درهای چوبی را گرفته است و در اکثر خانه های بافت تاریخی آهنی شده است به همراه داشتن کوبه هایی که اکثر نقش مردانه داشتند بر روی درب قرار گرفته بود. در بیرجند در کوبه نشانه تنگدستی و توانگری صاحبخانه رانسان نمی دهد، تفاوت سطح سلیقه ها و تفاوت سطح درآمد ها اهمیتی نداشت. در بافت تاریخی بر درهای زیادی از خانه های نوساز از کوبه وجود دارد حتی گاهی نصب آنها در محل مناسبی صورت نگرفته است.

جدول ۲-

نام بنا	جنس	پولک	فرم کوبه زنانه	فرم کوبه مردانه	کتیبه روی	نقش
حسینیه نواب	فولاد	شمسه و ترنج	نعل اسبی	شبه کروات چکشی	ندارد	خطوط منظم هندسی و گل و مارپیچ
حسینیه شوکتیه	فولاد	شمسه و ترنج	مار	شبه کروات چکشی	ندارد	خطوط منظم هندسی
حسینیه آراسته	فولاد	شمسه و ترنج	نعل اسبی	شبه کروات چکشی	دارد	گل شاه عباسی گل چند پر درخت زندگی
خانه آراسته	فولاد	شمسه و ترنج	نعل اسبی	شبه کروات چکشی	دارد	گل شاه عباسی گل چند پر

درخت زندگی						
خطوط منظم هندسی و دایره	ندارد	شبیه به کروات چکشی	دایره	دایره	فولاد	خانه شیر هادوی
ندارد	ندارد		دست	چندضلعی	فولاد	خانه لاله
خطوط منظم هندسی	ندارد	شبیه به کروات چکشی	ندارد	قلب	فولاد	خانه فروتنی

منابع

- آیتی ، محمد حسین (۱۳۷۱). بهارستان درتاریخ و تراجم رجال قاینات وقهستان، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- احمدیان ،محمد علی.(۱۳۷۲). جغرافیایی شهرستان بیرجند ،مشهد : انتشارت آستان قدس رضوی.
- پیرنیا ،محمد کریم(۱۳۷۴). آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین غلام حسین معماریان، تهران: انتشارات دانشگاه علم وصنعت.
- رجبی ،نجیب‌الله، زنگویی ،حسین (۱۳۹۴). دانشنامه فرهنگ وتمدن مشاغل سنتی: انتشارات فکر بکر.
- سلطان زاده ، حسین (۱۳۷۲). فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران: پژوهش های فرهنگی.
- شمس، صادق (۱۳۱۱). واژه نامه های سنتی معماری ایران جلوه هایی از هنر معماری ایران زمین، تهران: علم ودانش نو آوران پارسه .
- کاویان، مجتبی (۱۳۹۴). مستند سازی وتحلیل منظر وسیمای شهر تاریخی بیرجند، چاپ اول، بیرجند: انتشارات چهار درخت.
- گزارش ثبت آثار تاریخی(۱۳۸۱). آرشیو اداره کل میراث فرهنگی بیرجند [چاپ نشده].
- معماریان، غلام حسین(۱۳۹۵). سبک شناسی معماری ایران، تقریر محمد کریم پیرنیا، چاپ هجدهم، تهران: مولف.
- وفایی فرد، مهدی(۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهری بیرجند، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- هراچی، هادی (۱۳۱۱). گزیده ی عکس های هادی هراچی از درب های ایرانی، تهران: نشر نظر .

پایان نامه ها

- غلامی، زهره (۱۳۹۰). نمادشناسی تصویر مار بر کوبه درها در هنر اسلامی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.

- عالمی، رضا (۱۳۸۳). بافت شناسی جغرافیایی محلات قدیمی بیرجند جهت احیاء و پیشگیری از فزودگی، رساله کارشناسی ارشد.

مقالات و مجلات

- آرشیو(خانه ها ، حسینیه ها) . سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی اداره کل میراث فرهنگی بیرجند.
- صارمی نائینی، داوود و مسعودی، ذبیح الله (۱۳۸۹). مطالعه و بررسی خانه های تاریخی بیرجند در دوره قاجار، همایش منطقه ای خانه ایرانی، گنبد کاووس،
<https://civilica.com/doc/101675>
- کیان، مریم (۱۳۸۱). چلنگری در هنرهای سنتی: کتاب ماه هنر (www.noormags.ir)
- گل کار حمزی یزد، حمیدرضا، رضایی نژاد، محمد رضا، طاوسی، مجتبی (۱۳۹۵). پهنه بندی اقلیمی استان خراسان جنوبی با نرم افزار TGIS سال ششم: نشریه حفاظت منابع آب و خاک .
- مکانیکی، جواد، آرزومندان، راضیه (۱۳۸۷). ساختار کالبدی فضای در شهر های شرق اسلامی مطالعه موردی بیرجند .
- هاشمی زرج آباد، حسن؛ تقوی، عابد؛ مسعودی، ذبیح الله (۱۳۹۴). درون گرایی وبازتاب اصل محرمیت در معماری ایرانی _ اسلامی نمونه پژوهش میدانی خانه های تاریخی بیرجند: فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان .

سایت ها

<http://www.vajehyab.com/dekhoda/%DA%A9%D9%88%D8%A8%D9%87>